

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ELBRUS ƏLİ OĞLU VƏLİYEV

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FORMADÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

NAXÇIVAN - 2012

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafed-rasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
YUSİF MİRƏHMƏD OĞLU SEYİDOV

Rəsmi opponətlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru
AKİF KAZIM OĞLU İMANLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru
**MƏMMƏDƏLİ DÜNYAMALI OĞLU
NOVRUZOV**

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Müasir Azərbaycan dili” şöbəsi.

Müdafə « 14 » dekabr 2012-ci il tarixdə, saat 13⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxana-sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « 12 » noyabr 2012-ci ildə göndərilmişdir.

**FD. 02.121 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

dos. İ.Z.CƏFƏROV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qrammatikanın, daha dəqiq desək, qrammatikanın bir bölməsi olan morfologiyanın tədqiq etdiyi sahələrdən biri də şəkilçi morfemlərdir. Şəkilçi morfemlərin dilin qrammatik quruluşunda tutduğu mövqe, onların yerinə yetirdiyi funksiyalar, şəkilçi morfemlərin təsnifi kimi bir sıra məsələlər morfologiyanın əsas problemlərindən biridir. Ümumən, kök və şəkilçi problemi morfologiyanın tədqiqat dairəsinə daxil olan ən vacib məsələlərdəndir və morfologiyaya aid yazılmış araşdırmalarda bunu aydın görmək olar.

Həm nəzəri və türkoloji dilçilikdə, həm də Azərbaycan dilçiliyində şəkilçi morfemlər problemi xüsusi tədqiqat obyektinə olmuş, bu problemlə bağlı bir sıra əhəmiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Nəzəri dilçilikdə şəkilçi morfem problemi daha çox flektiv dillərin materialları əsasında tədqiq olunmuşdur. Türk dilləri, o cümlədən də Azərbaycan dili iltisacı dillərə aid olduğundan bu dillərin materiallarından az istifadə olunmuşdur. Bu bir tərəfdən iltisacı quruluşa malik dillərin flektiv dillərlə müqayisədə az araşdırılması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən də bu problemlə məşğul olan alimlərin Avropa dillərindən, başqa sözlə, flektiv quruluşa malik hind-avropa dillərindən birinin daşıyıcısı olması ilə birbaşa bağlıdır. Türkoloji dilçilik, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi daim rusistikanın təsiri altında olduğundan bir çox hallarda rus dili ilə bağlı deyilmiş fikirlər mexaniki şəkildə türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin faktlarına da şamil olunmuşdur. Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlməyən bir sıra faktların dilçilikdə özünə yer tapması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, Azərbaycan dili iltisacı quruluşa malik olduğuna görə bu dildə *əsas* termininin işlədilməsinə heç bir lüzum yoxdur. Bununla belə, Azərbaycan dilinə aid yazılmış bir sıra tədqiqat əsərlərində *əsas* terminindən geniş şəkildə istifadə olunur. Flektiv dillərdə *kök* termini ilə sözyaradıcılığı baxımından yuva təşkil edən bütün qohum sözlərin ümumi hissəsi adlandırılır. *Kök* təkcə sözyaradıcılığı yuvasının mərkəzində deyil, həmçinin leksik mənanın formalaşması və ifadə olunmasının da əsasında dayanır. Məhz buna görə də kökə malik olmayan dil təsəvvür etmək mümkün deyil. *Əsas* isə bir-biri ilə əlaqədə olan söz və söz-formaların ümumi hissəsidir. Başqa sözlə desək, *əsas* bir tərəfdən sözün leksik mənasını, digər tərəfdən isə onun ümumi qrammatik mənasını ifadə edir. İstər flektiv dillərin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlərdə, istərsə nəzəri dilçilikdə *kök* və *əsas* anlayışları yuxarıda qeyd etdiyimiz

şəkildə bir-birindən fərqləndirilir.

Demək, formal tipologiya (yaxud morfoloji tipologiya) baxımından bir-birindən fərqlənən dillərdə həm *kök*, həm *əsas*, həm də *şəkilçi* məsələsinə əlahiddə yanaşmaq, hər bir dilin özünə xas olan səciyyəvi qrammatik cəhətlərinə fikir vermək tələb olunur.

Bütün bunlar Azərbaycan dilində *şəkilçi* morfemlərin yerinə yetirdiyi funksiya, *şəkilçi* morfemlərin təsnifi prinsipləri kimi məsələlərdə mübahisələrin hələ də qaldığını və bu problemlərin həllinin vacibliyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu isə öz növbəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirmiş olur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin əsas obyektı Azərbaycan dilidir. Araşdırma müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələri, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələrinin materialları əsasında aparılır. Qohum türk dillərinin, o cümlədən qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin faktları köməkçi material kimi araşdırmaya cəlb olunur. Tədqiqatın predmeti müasir Azərbaycan dilindəki formadüzəldici *şəkilçilər*dir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd Azərbaycan dilindəki formadüzəldici *şəkilçiləri* sistemli və kompleks şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədə müvafiq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda formadüzəldici *şəkilçilərin* yerini müəyyənləşdirmək, onların sözdüzəldici və sözdəyişdirici *şəkilçilərlə* oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaq;

- *Kök, şəkilçi, əsas, gövdə* terminlərinin mənalərini aydınlaşdırmaq, bu terminlərdən hansının Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəldiyini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dilində *şəkilçi* morfemlərin təsnifi prinsiplərini dəqiqləşdirmək, bu prinsiplər əsasında dildəki *şəkilçi* morfemlərin təsnifini vermək, formadüzəldici *şəkilçiləri* ayrıca qrup kimi ayırmaq;

- Azərbaycan dilində sözdüzəldici *şəkilçilər* kimi təqdim olunan bir sıra *şəkilçilərin* ($-ciq^4$, $-ciğaz^4$, $-ça^2$, $-ımtıl^4$, $-ımtraq^4$, $-raq^2$, $-ca^2$, $-sov$, $-ımsov$, $-şın$, $-gil$) əslində formadüzəldici morfemlər olduğunu, sözə yeni heç bir məna vermədiyini təsbit etmək;

- Bəzi morfemlərin (məsələn, $-lı^4$, $-sız^4$ *şəkilçiləri*) Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda ikili səciyyəyə malik olduğunu, başqa sözlə, həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici *şəkilçi* kimi fəaliyyət göstərdiyini ortaya çıxarmaq;

- Azərbaycan dilində formadəyişdirici şəkilçilərlə meydana çıxan formaların (-*dakı*² şəkilçisi ilə formalaşan nisbət forması, -*li*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan maliklik forması, -*sız*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan yoxluq forması, -*gil* şəkilçisi ilə formalaşan reprezentativ topluluq forması, -*inki*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan sahiblik forması) bu dilin qrammatik quruluşunda tutduğu yeri müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan dilində feilə məxsus formadüzəldici şəkilçiləri müəyyənləşdirmək, onların vasitəsilə meydana çıxan formaların (inkarlıq forması, feilin qrammatik növləri, məsdər forması, feili sifət forması, feili bağlama forması, feil şəkilləri) xarakterik cəhətlərini araşdırmaq və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, formadüzəldici şəkilçilər məhz bu tədqiqat əsərində ilk dəfə olaraq tam şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, formadüzəldici şəkilçilərin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda yeri müəyyənləşdirilmiş, formadüzəldici şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqli cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat işində şəkilçi morfemlərin təsnifi prinsipləri dəqiqləşdirilmiş, əvvəllər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə aid edilən bir sıra morfemlər (subyektiv münasibət ifadə edən -*cıq*⁴, -*cığaz*⁴, -*ça*² şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri kimi şərh edilən -*imtil*⁴, -*imtraq*⁴, -*raq*², -*ca*², -*sov*, -*imsov*, -*şın* morfemləri və s.) formadüzəldici şəkilçilər kimi təfsir olunmuşdur. Dissertasiya işində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq formadüzəldici şəkilçilərlə meydana çıxan bir sıra formalar (-*dakı*² şəkilçisi ilə formalaşan nisbət forması, -*inki*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan sahiblik forması, -*li*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan maliklik forması, -*sız*⁴ şəkilçisi ilə formalaşan yoxluq forması, -*gil* şəkilçisi ilə formalaşan reprezentativ topluluq forması və s.) təsbit olunmuşdur.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işində mövzunun xarakterinə uyğun olaraq təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi tarixi-müqayisəli metod dili tədqiq etməyin müxtəlif üsullarının bütöv kompleksidir. Tədqiqat işində nəzəri əsas kimi nəzəri dilçiliyin, eləcə də türkologiyanın elmi təcrübəsinə söykənilmiş, bir sıra görkəmli tədqiqatçıların bu sahədəki işləri metodoloji əsas kimi alınmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində aparılmış təhlillər, əldə olunmuş elmi yenilik və nəticələr çox böyük nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılacaq araşdırmalara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər, mübahisəli şəkildə qalmış bir sıra problemlərin həllinə kömək edər. Dissertasiyadan ali məktəb dərslərinin, metodik vəsait və göstərişlərin

yazılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi universitetlərin filologiya fakültələrində ayrıca kurs kimi tədris olunmaqla yanaşı, onun nəticələrindən sözyaradıcılığı və morfologiyaya aid kurslarda da istifadə oluna bilər. Bütün bunlar dissertasiya işinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malik olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu 14 yanvar 2005-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi seminarında təsdiqlənmiş, həmçinin Respublika Tədqiqatlarının Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasının Dilçilik üzrə Problem şurasında qeydə alınmışdır (27 aprel 2005-ci il). İş 2005-2012-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri dissertantın ayrı-ayrı jurnal və toplularda dərc olunan 7 məqaləsində öz əksini tapmışdır. Dissertant Bakı Slavyan Universitetində «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransda (2012) «Felin növ şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərdən biri kimi» adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi göstərilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, onun metod və mənbələri, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin I fəslı “**Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda formadüzəldici şəkilçilərin yeri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslində Azərbaycan dilində sözün morfoloji quruluşu araşdırılır. Azərbaycan dilində sözün morfoloji quruluşu söz-formaları düzəltməyin və qrammatik mənanın ifadə edilməsinin xüsusi üsulu olan iltisəqılıqlə sıx bağıdır. Məhz bu cəhətinə görə Azərbaycan dili, eləcə də türk dilləri dünyanın digər dil ailələrindən fərqlənirlər. Sözün morfoloji quruluşu anlayışı ilə sözün fonetik quruluşu anlayışları fərqli kateqoriyalardır və bu problemlərlə dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələri – qrammatika və fonetika – məşğul olur. Lakin sözün morfoloji quruluşunun onun fonetik quruluşu ilə əlaqəsi olması da mümkündür. Məhz bu səbəbi nəzərə alan Y. M. Seyidov yazır: «Sözün fonetik quruluşu ilə morfoloji quruluşu, sözün fonetik tərkibi

ilə morfoloji tərkibi ayrı-ayrı şeylərdir. Lakin onların əlaqələri, kəsişdiyi nöqtələri də inkar etmək olmaz. Bunlardan birinin izahında o birindən istifadə etmədən tam müəyyənlik əldə etmək çətinidir. Ona görə də Azərbaycan türk sözünün morfoloji quruluşundan bəhs edəndə sözün fonetik xüsusiyyətlərinə müraciət etmək lazım gəlir»¹.

Sözün morfoloji tərkibi məsələsində dilçilər arasında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. M.Hüseynzadəyə görə, Azərbaycan dilinin sözləri tərkibə kök və şəkilçilərdən ibarətdir². F.Cəlilov kök və şəkilçi terminlərindən başqa *gövdə* terminini də işlədir. F. Cəlilov *gövdə* termini ilə bağlı yazır: «*Gövdə* – kök və şəkilçidən ibarətdir. Gövdədə bir və ya bir neçə sözdüzəldici şəkilçi ola bilər³. F. Cəlilovun *gövdə* termini ilə ifadə etdiyi anlayışı Azərbaycan dilçiliyində bəzən *əsas* termini ilə verirlər⁴.

N.K.Dmitriyev kökə (eləcə də əsasa) aşağıdakı kimi şərh verir: «Əsas müəyyən məna ümumiliyi ilə xarakterizə olunan dayanaqlı səs kompleksindən ibarətdir və müstəqil şəkildə əşya, əşyaya aid əlamət, hərəkət, yaxud qrammatik münasibət ifadə etməyə xidmət edir»⁵. Bu fikir digər tədqiqatlarda da özünə yer tapmışdır⁶.

Azərbaycan dilçiliyində işlədilən *kök* və *əsas* terminləri ilə bağlı Y.M. Seyidovun fikirləri öz elmiliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir: “Flektiv dillərin materialları əsasında meydana gələn və formalaşan kök və əsas anlayışları heç bir qeyd-şərt qoyulmadan türk dilləri materiallarına tətbiq edilmişdir. Lakin yeni dil tapıntıları məsələni daha da mürəkkəbləşdirmiş, qeyri-müəyyən hala salmış, «kök» və «əsas» terminlərinin tətbiqini xeyli çətinləşdirmişdir”⁷.

I fəslin ikinci yarım fəslə “forma”, “sözün forması”, “sözün qrammatik forması” anlayışlarının şərhinə həsr olunub. Formadüzəltmə problemi türkoloji dilçiliyin həll edilməmiş aktual problemlərində biri

¹ Seyidov Y. M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 29-30.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, Bakı: Maarif, 1983, s. 4.

³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı: Maarif, 1988, s. 85-86.

⁴ Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya, Bakı: Elm, 1980, s.13; Babayev A. Dilçiliyə giriş, Bakı: Nurlan, 2004, s.352.

⁵ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.: Издательство АН СССР, 1948, стр. 43.

⁶ Современный татарский литературный язык, М.: Наука, 1969, стр. 125-126; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология, М.: Наука, 1964, стр. 78; Грамматика туркменского языка, ч. I, фонетика и морфология, Ашхабад: Издательство «Ылым», 1970, стр. 72-73; Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология, Черкесск: Карачаево-черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1973, стр. 78 и др.

⁷ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 39-40.

olaraq qalmaqdadır. Belə ki, formadüzəltmə anlayışının özü ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində fərqli şəkildə şərh olunur. Geniş mənada formadüzəltmə anlayışına təkcə şəkilçilər vasitəsilə formadüzəltmə deyil, eləcə də analitik (sintaktik) və sözdəyişdirici formadüzəltmə də daxil edilir. Dar mənada formadüzəltmə dedikdə isə yalnız morfoloji yolla, yəni müəyyən şəkilçilərin sözə əlavəsi ilə yaranan formadüzəltmə nəzərdə tutulur. Rus dilçiliyində bu günə qədər sözdüzəltmə, morfoloji formadüzəltmə və sözdəyişmənin sərhədləri barədə vahid fikir müəyyənləşməyib və bu səbəbdən də ayrı-ayrı əsərlərdə «affiks», «əsas» və «formadüzəltmə» terminləri müxtəlif formalarda şərh olunur.

Formadüzəltmə anlayışı forma anlayışı ilə bağlıdır və forma anlayışının necə qavranılmasından birbaşa asılıdır. Bu söz latın dilində «xarici görünüş» mənasındadır və qrammatikada bir sözün öz görkəmini dəyişməsi mənasında başa düşülür. J.Vandries *forma* termini əvəzinə *morfem* terminini işlədir¹. L.Blumfildin dilçilik görüşlərinə görə, morfem dilin ən kiçik mənalı vahidi deyil². F.de Sössür morfemi dilin ən kiçik mənalı işarəsi hesab edir³. L.Blumfild F.de Sössürün dilçiliyə gətirdiyi «işarə» anlayışını rədd edərək onu «forma» anlayışı ilə əvəz edir³.

B.N.Qolovin yazır ki, dilçilikdə «qrammatik forma» termini geniş işlədilir. Bu termin ciddi və birmənalı şəkildə izah olunmur və əksər vaxt «qrammatik kateqoriya» termininin sinonimi kimi istifadə olunur. Məsələn, hal kateqoriyası və qrammatik hal formaları, zaman kateqoriyası və qrammatik zaman formaları və s. Müəllifə görə, sözün qrammatik forması onun morfoloji variantlarından biridir. Sözün morfoloji variantı isə morfem tərkibi, qrammatik məna, uyğunluq kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur⁴.

P.P.Şubanın söz-forma haqqında fikirləri də söz-formanın xarakterini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. P.P.Şubaya görə, söz dildə formalar sistemi kimi mövcuddur. Konkret bir sözün ayrıca götürülmüş forması onun söz-forması adlanır. Söz-forma nitqin mənalı kəsiyidir və nitq axınında özünəbənzər digər kəsiklərə münasibətdə sərbəst yerdəyişmə xarakterinə malikdir⁵.

¹ Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Соцэкгиз, 1937, стр. 76-92.

² Блумфилд Л. Ряд постулатов для науки о языке // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М.: 1965, стр. 202; Его же. Язык, М.: 1968, стр. 144.

³ Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 143-160.

³ Блумфилд Л. Gösrələn əsəri, s.145.

⁴ Головин Б.Н. Введение в языкознание, М.: «Высшая школа», 1983, стр. 108-109.

⁵ Шуба П.П. Грамматика (общее введение) // Современный русский язык, ч.2.

Словообразование. Морфонология. Морфология. Минск: Издательство БГУ, 1981, стр. 89.

I fəslin üçüncü yarımfəsləli şəkilçi morfevlərin funksional təsnifi probleminə həsr olunub. Azərbaycan dilçiliyində *şəkilçi* termini ilə lüğəvi mənaya malik olmayıb, qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edən qrammatik vasitə – morfem nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiliyi tarixində şəkilçi morfevlərin rolu, yeri, funksiyası haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmiş, şəkilçi morfevlər bir-birindən fərqli qaydada təsnif edilmişdir. M.Hüseynzadəyə görə, şəkilçilər, köklərin tamamilə əksinə olaraq sözün əsasını təşkil edə bilmir. Müəllifə görə, dilimizdə işlənən şəkilçilər köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliklərinə görə iki qismə ayrılır: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici¹. H.Həsənov da yerinə yetirdiyi vəzifə və mənəsinə görə şəkilçiləri iki qrupa ayırır: sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər². Azərbaycan EA-nın nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya» adlı əsərdə şəkilçilər üç qrupa bölünərək nəzərdən keçirilir: 1) sözdüzəldici şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər; 3) formadüzəldici şəkilçilər³.

F.R.Zeynalov yazır ki, müasir türk dillərində şəkilçilər ad və ya feillərə qoşulub-qoşulmamasından asılı olmayaraq iki böyük qrupa bölünür: 1. Sözdüzəldici şəkilçilər; 2. Sözdəyişdirici şəkilçilər. Alimin fikrincə, sözdüzəldici şəkilçilər də öz növbəsində leksik-qrammatik və funksional-qrammatik sözdüzəldici şəkilçilərə ayrılır⁴.

Y.M.Seyidov qrammatik şəkilçiləri iki qrupa bölür: 1. Sözdəyişdirici şəkilçilər; 2. Formadüzəldici şəkilçilər. O, sözdüzəldici və formadüzəldici şəkilçilərin korrelyasiya təşkil etmədiyini, *sözdəyişdirici şəkilçilər* terminini *qrammatik şəkilçi* termininin sinonimi olduğunu göstərərək qeyd edir ki, dilçilikdə sözdəyişdirici şəkilçilər içərisində formadüzəldən şəkilçiləri ayırırlar. Y.M.Seyidovun fikrincə, burada mahiyyətə elə bir fərq yoxdur. Bu ona görədir ki, formadüzəldicilik şəkilçinin qrammatik mahiyyətini və ya şəkilçinin sözdəyişmə mahiyyətini inkar etmir. Əksinə, təsdiq edir. Təsdiq edir ki, bu şəkilçi yeni mənəli söz yaratmır, sözün formasını dəyişir. Bununla belə formadüzəldici şəkilçilər sözün qrammatik məzmununda müəyyən dəyişiklik yarada bilər⁵. Biz də Y.M.Seyidovun şəkilçilərin təsnifi barədə dediyi fikirlə razılaşıırıq.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1983, s. 6-10.

² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, s. 330-331.

³ Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, s.16.

⁴ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (fonetika, leksika, morfologiya), Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, s. 70-73.

⁵ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 61.

Şəkilçi morfemlərin təsnifi ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olar ki, bu barədə vahid prinsipdən, eyni kriteriyadan çıxış etmək lazımdır. Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlərin üç, yaxıd dörd qrupa ayrılması özünü doğrultmur. Başqa sözlə, dilimizin materialları şəkilçiləri bu şəkildə təsnif etməyə imkan vermir. Şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə ayrılması dilçilik ənənəsinə malik olduğu kimi, funksional baxımdan da düzgündür.

Dissertasiya işinin II fəslə “**Azərbaycan dilində adların formadüzəldici şəkilçiləri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslində Azərbaycan dilindəki cəmlilik forması araşdırılır. Cəmlilik forması iki variantlı *-lar*, *-lər* şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxır. Bu morfemi qəbul etmiş söz kəmiyyət baxımından tək olan sözlərlə oppozisiya təşkil edir. Lakin burada bir cəhətə xüsusi fikir vermək lazımdır. Belə ki, sözlərin tək və cəm formalarından başqa, həm də mutləq formaları var. «Gənc qrammatiklər» məktəbinin görkəmli nümayəndəsi G.Paul yazır ki, öz mənasına görə cəmlilik bildirən bir çox sözlər formal baxımdan tək olmağa bilər¹. M.D. Qırçaq da qeyd edir ki, bəzi dillərdə cəmlilik şəkilçisinin işlənməsi fakultativ xarakter daşıyır, yəni kateqorial forma xarakterinə malik deyil². Cüzi fərqlər olmasına baxmayaraq, bütün türk dillərində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi mənə çalarlıqlarının ümumi konturları uyğun gəlir.

Azərbaycan dilində *-lar*, *-lər* şəkilçisinin yaratdığı mənə çalarlıqları azacıq fərqlərlə digər türk dillərində də müşahidə olunur. Müasir türk dilləri və şivələrində bu şəkilçinin 30-dan artıq fonetik variantı qeydə alınmışdır. Müasir özbək ədəbi dilində yalnız bir varianta malik olan bu şəkilçi müasir yakut dilində on altı, müasir qırğız dilinin tüleyken şivəsində on beş, müasir Altay və qırğız dillərində isə on iki varianta malikdir.

Bu fəslin ikinci yarımfəslində reprezentativ topluluq formasından bəhs olunur. Müasir Azərbaycan dilində reprezentativ topluluq forması birvariantlı *-gil* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. O.Yespersen bu tip topluluğu «nisbi cəmlilik şəkli» (*plural of approximation*) adlandırır. Bu münasibətlə o yazır ki, dəqiq mənada bir növə aid olmayan bir neçə əşya və ya şəxs bir formada birləşən zaman biz onu «nisbi cəmlilik şəkli» adlandıracağıq³.

¹ Пауль Г. Принципы истории языка, М.: Издательство иностранной литературы, 1960, стр. 322-326.

² Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2000, s. 160-161.

³ Есперсен О. Философия грамматики, М.: Издательство иностранной литературы, 1958, стр. 229-230.

Azərbaycan dilinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərində *-gil* morfemini bəzən sözdüzəldici, bəzən də sözdəyişdirici şəkilçi kimi xarakterizə etmişlər. Azərbaycan dilinin istər söz yaradıcılığı, istərsə də morfologiyasına həsr olunmuş bir çox əsərlərdə isə *-gil* morfemi nə sözdüzəldisi, nə də sözdəyişdirici şəkilçi kimi göstərilir. Azərbaycan dilinin morfonologiyasını araşdıran F.Cəlilov *-gil* morfemini topluluq semantikasını yaradan morfem kimi xarakterizə edərək bu morfemi kəmiyyət kateqoriyası morfemlərindən biri hesab edir¹. Qeyd olunmalıdır ki, *-gil* şəkilçisini qəbul etmiş sözlər canlı xalq danışığı dilində, ləhcə və şivələrdə Azərbaycan ədəbi dilinə nisbətən daha sox işlənir. Əslində *-gil* morfeminin Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə tarixi də o qədər qədim deyil. Bu morfem Azərbaycan dilində XIX əsrdən işlənməyə başlayır.

-gil morfemi digər türk dillərində işlənmir. Təkcə muasir türk dilində *-gil* şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi qrammatika kitablarında qeyd olunur. Bu morfemin *-gil*, *-gül*, *-gul*, *-kil*, *-kul*, *-kül* variantlarının mövcudluğunu göstərən M.Erginə görə, onların içərisində *-gil* variantı şivələrdə daha çox işləkdir². Türk dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi bu morfem qohumluq bildirən terminlərdə mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənir: *dayımgil*, *anangil*, *xalasıgil*.

II fəslin üçüncü yarım fəslə subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçilərə həsr olunub. Bu növ şəkilçilərin sözdüzəldici, yaxud sözdəyişdirici (formadüzəldici) şəkilçilərə aid olması türkoloji dilçilikdə mübahisəli şəkildə qalmaqdadır. Ayrı-ayrı türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlərdə subyektiv münasibət ifadə edən *-ça*, *-çə*, *-cıq*, *-cik*, *-cuq*, *-cük*, *-cığaz*, *-ciyəz*, *-cuğaz*, *-cüyəz* şəkilçiləri əksər halda sözdüzəldici şəkilçilər kimi şərh olunur. Biz Azərbaycan dilində subyektiv münasibət – kiçiltmə, əzizləmə, oxşama, kinayə, ironiya və s. ifadə edən şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərə aid edirik.

Subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçilər sözün leksik mənasını dəyişmir və ona yeni məna verə bilmir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında qrammatik münasibətlərin ifadə olunmasında da heç bir rol oynamır. Subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçilər sözə kiçiltmə və emosional çalarlıq verir ki, həmin semantika da əksər hallarda situativ xarakterə malikdir, başqa sözlə desək, kontekstdən asılıdır. Məhz bu cəhətlərinə görə Azərbaycan dilində subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilər kimi xarakterizə etmək olar.

¹ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı: Maarif, 1988, s. 201.

² Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985, s. 178.

II fəslin dördüncü yarım fəslə Azərbaycan dilindəki sahiblik formasına həsr olunub. Sahiblik forması *-inki*⁴ morfemi ilə meydana çıxır. Müq. et: *mənimki, səninki, Həsəninki, uşağınki* və s. *-inki*⁴ morfemi də Azərbaycan dilində nisbət formasını əmələ gətirən *-daki*² şəkilçisi kimi *-ki*⁴ morfeminin derivatı hesab oluna bilər. Məsələn burasındadır ki, həm *-daki*², həm də *-inki*⁴ morfemlərində birinci komponent rolunda sıxış edən *-da*² və *-in*⁴ şəkilçiləri öz semantikalarını itirməmişlər. Başqa sözlə desək, *şəhərdəki* və *şəhəriniki* sözlərində *-də* şəkilçisi yerlik hal, *-in* şəkilçisi isə yiyəlik hal şəkilçisi funksiyasını itirməmişdir. *-daki*² morfeminin varlığı və adlardan sifət düzəltməyə xidmət etməsi (biz *-daki* morfemini sözdüzəldici deyil, forma düzəldici şəkilçi hesab edirik) əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilsə də, *-inki*⁴ morfeminə münasibət müəyyən qədər fərqlidir. Yəni *-inki*⁴ şəkilçisinin mövcudluğuna bir çox hallarda şübhə ilə yanaşırlar.

*-inki*⁴ şəkilçisinə qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlmirik. Fikrimizcə, *-inki*⁴ morfeminin qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənməməsi bu morfemin formalaşmasında birinci komponent rolunda çıxış edən yiyəlik hal şəkilçisi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, abidələrin dilinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlərdən də məlum olduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrinin dilində yiyəlik hal çox seyrək işlənir və əsasən, şəxs əvəzlilikləri və canlı varlıqları bildirən isimlərə yiyəlik hal şəkilçisi artırılır. Türk dillərinin sonrakı tarixi inkişafı ərzində yiyəlik hal öz istifadə dairəsini genişləndirir və definitivliyin əsas ifadə vasitələrindən birinə çevrilir.

Yiyəlik hal şəkilçisindən sonra sözdüzəldici *-ki*⁴ morfeminin işlədilməsini tədqiqatçılar fərqli mövqedən izah etməyə çalışırlar. Nisbət formasını əmələ gətirən *-daki*² morfemi kimi *-inki*⁴ morfemini də «aralıq morfoloji törəmə» adlandıran A.M.Şerbak bunu *-ki*⁴ şəkilçisinin təbiəti ilə əsaslandırır. Onun fikrincə, *-ki*⁴ morfemi öz mənşəyinə görə kök türk dilində bütün ad formalarından sonra işlənmiş *ki* nisbi ədatına bağlanır¹.

*-inki*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxan formaları sahiblik forması kimi xarakterizə etmək daha düzgündür. *-inki*⁴ morfeminin sözdüzəldici şəkilçi kimi qiymətləndirilməsi özünü doğrultmur. Eyni sözü şəxs əvəzliliklərinə *-inki*⁴ formantının artırılması ilə meydana çıxan yiyəlik şəxs əvəzlilikləri haqqında da demək olar. *-inki*⁴ şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi olmadığına görə onun şəxs əvəzliliklərinə artırılması ilə əvəzliyin yeni növü əmələ gəlmir və bunu iddia etmək qrammatika qanunlarını nəzərə

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (Имя), Л.: Наука, 1977, стр. 98.

almamağa bərabərdir.

II fəslin beşinci yarım fəslə maliklik formasına həsr olunub. Müasir Azərbaycan dilində bu forma $-li^4$ şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxır. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşuna dair yazılmış əsərlərdə $-li$ şəkilçisi adlardan ad düzəldən leksik şəkilçi kimi xarakterizə olunur. Müasir türk dillərinin, demək olar ki, hamısında məhsuldar olan $-li^4$ morfemi qədim və orta türk dövrü yazılı abidələrinin dilində də adlardan ad düzəldən şəkilçi kimi özünü göstərir. Qədim türk yazılı abidələri yazılan zamandan müasir dövrümüzdə qədər bu morfem fonetik baxımdan müəyyən dəyişikliyə məruz qalsa da, öz istifadə dairəsini daraltmamış, əksinə genişləndirmişdir.

Bizim fikrimizcə, $-li^4$ şəkilçisini iki cür, yəni həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici morfem kimi xarakterizə etmək olar. Bu morfemin sözdüzəldici xarakteri hamı tərəfindən qəbul edilir. *Daşlı, ağıllı, məktəbli, sulu, rəngli* tipli sözlərdə bu şəkilçi həqiqətən sözdüzəldici şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir. Lakin *naxçıvanlı, qazaxlı, şəmkişli, bakılı* tipli sözlərdə bu morfem özünü sırf formadüzəldici şəkilçi kimi aparır. Məlumdur ki, leksik şəkilçi ilə düzələn sözlər yeni söz hesab olunur və onlar lüğətlərdə qeyd olunur. Lakin *vyetnamlı, hanoylu, honnoverli, kaliforniyalı, sudanlı, mozambikli* və s. bu tip minlərlə sözü dilimizin sözü hesab edib lüğətlərə sala bilmərik.

II fəslin altıncı yarım fəslə nisbət formasına həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilində nisbət forması bu dilin qrammatik quruluşuna aid yazılmış əsərlərdə ayrıca kateqoriya kimi qeyd olunmur. Əslində isə $-daki$, $-dəki$ şəkilçisi ilə əmələ gələn bu forma Azərbaycan dilində min ildən artıq bir dövr ərzində işlək kateqoriya olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri $-daki^2$ şəkilçisinin sözdüzəldici şəkilçi kimi, daha dəqiq, isimdən sifət düzəldən şəkilçi kimi xarakterizə olunmasıdır. Tədqiqatçıların böyük bir qismi $-daki^2$ şəkilçisini müstəqil şəkilçi hesab etmir. Bu mövqedə olan tədqiqatçılar $-daki^2$ şəkilçisini $-ki^4$ şəkilçisinin derivatı hesab edirlər. Azərbaycan dilinin tarixinə dair yazılmış əsərlərdə $-daki^2$ şəkilçisinin məhsuldar bir şəkilçi olduğu qeyd olunur. Məsələn, H.Mirzəzadə bu münasibətlə yazır ki, $-daki$, $-dəki$ ismin yerlik hal şəkilçisi $-də$, $-da$ və $-ki$ -nin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb bir şəkilçidir¹.

İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkoloji dilçilikdə $-daki^2$ ya müstəqil sifət düzəldən şəkilçi kimi, ya da $-ki^4$ şəkilçisinin derivatı kimi xarakterizə olunur. $-daki^2$ şəkilçisində məkani münasibətlərin aydın ifadə olunduğunu, başqa sözlə, $-daki^2$ şəkilçisinin tərkibindəki $-da^2$ şəkilçisinin

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 80.

öz funksiyasını itirmədiyini nəzərə alsaq, ikinci mülahizənin düzgün olması qənaətinə gəlmək olar. *-ki* şəkilçisi yerlik və yiyəlik hal şəkilçilərindən sonra işlənir və bu halda istər yerlik, istərsə də yiyəlik hal şəkilçiləri daşlaşmış şəkildə deyildir. Əgər biz *-daku* şəkilçisini müstəqil sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul etsək, onda bu şəkilçinin köməyi ilə meydana çıxan bütün sözləri müstəqil leksik vahid hesab etməliyik. *-daku*² şəkilçisinin bütün hallana bilən sözlərə, o cümlədən bütün xüsusi isimlərə artırıldığını nəzərə alsaq, belə mülahizəni qəbul etmək mümkün deyil.

Fikrimizcə, *-daku*² şəkilçisi ilə əmələ gələn formanı nisbət forması adlandırmaq və *-daku*² şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək daha çox məqsədəuyğundur. Fəlsəfi-idraki mənsubiyyət anlayışının dildə ifadəsinə xidmət edən bu forma ən qədim zamanlardan bu günə qədər türk dillərində öz fəallığı ilə seçilmiş və indi də seçilməkdədir.

II fəslin yeddinci yarım fəslə Azərbaycan dilindəki yoxluq formasına həsr olunub. Müasir Azərbaycan dilindəki yoxluq forması (privativ forma) maliklik formasının tam əksidir. Privativ forma *-siz*⁴ şəkilçinin köməyi ilə düzəlidir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində *-siz*⁴ şəkilçisi vasitəsilə *-li*, (*-li*, *-lu*, *-lü*) şəkilçisinin yaratdığı mənalara əksini, yəni mənfi mənə ifadə edən sifətlərin düzəldiyi qeyd olunur. Əksər tədqiqatçılar *-siz*⁴ şəkilçisini sırf leksik şəkilçi kimi xarakterizə etsələr də, bu şəkilçiyə qrammatik funksiyanın yad olmadığını söyləyən alimlər də vardır. M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində *-siz*⁴ şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin bəzi hallarda düzəltmə sifət məzmununu ifadə etmədiyini göstərir. Onun fikrincə, *Çalğısız məclis xoşuma gəlmədi. Mübahisəsiz məsələni həll etmək asandır. Açırsız qıfılı açmaq çətindir* cümlələrində *çalğısız, mübahisəsiz, açırsız* sözlərinin sifət olub-olmaması heç bir şəkli xüsusiyyətdən və tərkib daxilində işlənməsindən asılı deyildir.

Türkoloji dilçilikdə *-li*⁴ və *-siz*⁴ şəkilçiləri ilə meydana çıxan formaları bəzən hal şəkilçiləri hesab edirlər. *-siz*⁴ şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn forma, məsələn, çuvaş dilçiliyində yoxluq halı (abessiv) adlandırılır. Bizim fikrimizcə, *-siz*⁴ şəkilçisini həm sözdüzəldici, həm də formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək daha məqsədəuyğundur.

Biz bu məsələ ilə bağlı Y.M.Seyidovun tutduğu mövqeyi daha düzgün hesab edirik. Y.M.Seyidova görə, Azərbaycan dilçiliyində sifətlərin müqayisə dərəcələri kateqoriyasının əmələ gəlmə üsullarının müəyyənləşdirilməsində morfoloji kateqoriya anlayışından kənara çıxma

halları var ki, bunlar nəzəri yanlışlıqlar kimi özünü göstərir¹.

Dissertasiya işinin III fəslı “**Azərbaycan dilində feillərin formadüzəldici şəkilçiləri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslı məsdər formasına həsr olunub. Təsriflənən formalardan fərqli olaraq feilin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili isim (məsdər), feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formaları sayılır. Bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyillənən kateqoriyalar kimi meydana çıxmışlar. Belə ki, müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feili sifət sifətə, feili bağlama isə zərfə uyğun gəlir.

Müasir türk dillərində müxtəlif məsdər şəkilçilərindən istifadə olunsa da, bu morfemlər arasında *-maq*, *-mək* şəkilçiləri daha geniş yayılıb. Belə ki, bu morfemə *-maq*, *-mək* şəklində Azərbaycan dilində, *-mak*, *-mek* şəklində türk və türkmən dillərində, *-maa*, *-məə* şəklində qaqauz dilində rast gəlirik. Bundan əlavə, özbək dilində *-mak*, uęur dilində isə *-mak*, *-mek* şəkilçiləri məsdər funksiyası daşıyır. Ümumən, *-maq²* şəkilçisini feilin zaman, şəxs və kəmiyyət ifadə etməyən və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə isimlərə yaxınlaşan formasını əmələ gətirən formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək olar.

Bu fəslin ikinci yarımfəslı Azərbaycan dilindəki feili sifət şəkillərinə həsr olunmuşdur. Türk dillərindəki feili sifətlər həm feillik, həm də sifətlik xüsusiyyətinə malikdir. Başqa sözlə desək, feili sifətlər feilin şəxsiz forması olub, əşyanın əlamətini dinamik, prosessual şəkildə bildirməyə xidmət edir.

Türk dillərində feili sifətlər xüsusi morfoloji vasitələrlə meydana çıxır. Oęuz qrupu türk dilərində bu şəkilçilər əsasən uyğun gəlir. Belə ki, bu kateqoriya Azərbaycan dilində *-an²*, *-acaq²*, *-miş⁴*, *-dıq⁴*, *-ar²*, *-maz²*, *-ası²*, *-malı²* şəkilçiləri, türkmən dilində *-an*, *-en*, *-yan*, *-yen*, *-dıq⁴*, *-miş⁴*, *-madıq²*, *-maz²*, *-ar²*, *-cak²* formantları, qaqauz dilində *-an²*, *-ar²*, *-acaq²*, *-miş⁴*, *-dıq* şəkilçiləri, türk dilində isə *-an²*, *-ar²*, *-ır⁴*, *-miş⁴* *-acak²*, *-dik⁴* formantları ilə düzəlir.

Buradan aydın olur ki, feili sifətlər xüsusi kateqoriyadır və bu kateqoriyanı əmələ gətirən morfemlər özlüyündə formadüzəldici şəkilçilərdir.

III fəslin üçüncü yarımfəslı feili bağlama şəkillərinə həsr olunub. Feili bağlamalar feilin dəyişməyən xüsusi kateqoriyalarından biridir.

¹ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfoloęiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 277.

Dilçilik ədəbiyyatında feili bağlamalar əsas feilə aid olan işi, hərəkəti tamamlamağa xidmət edən, ikinci dərəcəli əlavə hərəkəti bildirən bir kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Y.Seyidov yazır ki, feili bağlamalar zərf meyilli feil formasıdır. Feili bağlamalara adverbial sözlər də deyilir. Onların nitqdəki əsas fəaliyyəti zərf mövqeyində işlənmələridir. Feili bağlamalar cümlədə, bir qayda olaraq, feilə aid olub hərəkətin əlamətini bildirir və deməli, zərflik kimi çıxış edirlər¹.

F.Zeynalov türk dillərindəki feili bağlamaları nəzərdə tutaraq yazır ki, türk dillərinin feili bağlamaları dəyişməyə az meyilli feil formalarından biridir.

Feili bağlamaların bu cür izahı o qədər də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Belə ki, feili bağlamalar bir tərəfdən hərəkəti bu və ya digər cəhətdən müstəqil şəkildə, əlavə mənə çalarlığı yaratmaqla tamamlayır, digər tərəfdən isə onlar (feili bağlamalar) çox vaxt əsas feildə əks olunan hərəkətlə yanaşı, əslində onu tamamlayan ayrıca bir hərəkət bildirməyə xidmət edir. Bu özünü feili bağlamalar köməkçi feillərlə birlikdə işləndikdə xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir².

Türk dillərində feili bağlamalar feillərə xüsusi morfoloji əlamətlərin (-ib⁴, -araq², -anda², -dıqda⁴, -dıqca⁴, -ınca⁴, -alı², -madan², -caq², -andan², -a², -arkən²) əlavə edilməsi vasitəsilə əmələ gəlir. Bir çox qədim feili bağlama şəkilçiləri əksər türk dillərində uyğunluq təşkil edir. Lakin hər bir türk dili qrupunda, eləcə də hətta konkret bir türk dilində belə, bu kateqoriyanın müxtəlif şəkilçilərinə rast gəlmək mümkündür.

III fəslin dördüncü yarımfəslilə feilin inkarlıq formasına həsr olunub. Müasir Azərbaycan dilində feilin inkarlıq forması -ma, -mə şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. İnkərlıq forması feilin təsdiq və inkar formalarının qarşılaşdırılması fonunda müəyyənleşir. Müq.et: *almaq-almamaq, oxumaq-oxumamaq, görmək-görməmək*. Qeyd edək ki, -ma² şəkilçisi inkarlıq bildirən komponentin göstəricisidir, yəni təsdiq bildirən komponent bu korrelyasiyada sıfır morfemə malikdir.

İnkərlıq formasını əmələ gətirən -ma² şəkilçisi istər türk dillərinin yazılı abidələrində, istərsə də müasir türk dillərində geniş dairədə istifadə olunur. Başqa sözlə desək, inkarlıqın bu ifadə vasitəsi uzun inkişaf və təkmilləşmə yolu keçərək, dilin morfoloji sistemində möhkəm yer

¹Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 361.

²Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, s. 271.

tutmuşdur. $-ma^2$ şəkilçisi çuvaş dili istisna olunmaqla (çuvaş dilində inkarlıq $-an$ ədatı vasitəsilə düzəlir ki, tədqiqatçılar bu şəkilçini fin-uqor dillərinə daxil olan udmurt dilindən alınma hesab edirlər) digər türk dillərində inkarlıq formasının yaranmasına xidmət edir. Bu şəkilçinin işlədilməsində ayrı-ayrı türk dilləri arasında yalnız fonetik səviyyədə fərqlər müşahidə olunur.

Bu fəslin beşinci yarımfəsli feilin növ şəkilçilərinə həsr olunub. Feilin növ kateqoriyası subyekt, obyekt və predikat arasındakı münasibətləri ifadə edir. Ümumi dilçilik ədəbiyyatında feilin növləri, əsasən, iki cür səciyələndirilir: a) subyekt, obyekt və predikat arasındakı müxtəlif münasibətlərin ifadə forması kimi; b) müəyyən konstruksiyalar daxilində sintaktik və semantik vahidlərin uyğunluğunun ifadə forması kimi. Bu baxışlardan birincisini semantik, ikincisini isə semantik-sintaktik baxış adlandırmaq olar.

Bu məsələyə münasibət bildirən M.Qıpçaq yazır ki, subyekt, obyekt və predikat arasındakı münasibət ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif üsullarla ifadə olunur və bunun üçün xüsusi morfoloji kateqoriyanın olması vacib deyildir. Növ kateqoriyası morfoloji kateqoriya olmaq etibarı ilə yalnız nominativ dillərə xasdır. Yəni növ kateqoriyası nominativliyin morfoloji implikasiyalarından biridir. Ona görə ki, neytral, sinifli, aktiv və erqativ dil tiplərində bu kateqoriya müşahidə olunmur. Məsələn, erqativ dil tipinə aid olan İber-Qafqaz dillərinin əksəriyyətində (Nax-Dağıstan, abxaz-adıq, avar, ləzgi dilləri qrupları və s.) feilin məlum və məchul semantikasi morfoloji baxımdan fərqləndirilmir. Burada feil növlərinin funksiyasını kontekst və söz sırası yerinə yetirir¹.

Məlumdur ki, məlum növ istisna olmaqla feilin digər qrammatik növləri şəkilçi morfemlərin feillərə artırılması yolu ilə yaranır. Həmin şəkilçilər bunlardır: $-l$, $-l^d$, $-n$, $-in^d$, $-ş$, $-ış^d$, $-aş^2$, $-dir^d$, $-t$. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilər bütün feillərə deyil, feillərin müəyyən bir qisminə artırılır. Məhz bu cəhət feilin növlərini əmələ gətirən şəkilçi morfemlərin mahiyyəti ilə bağlı mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Türkoloqların bir qismi belə bir fikri müdafiə edirlər ki, növ şəkilçiləri tarixən sözdüzəldici şəkilçi olmuş, türk dillərinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində sözdəyişdirici şəkilçilərə doğru inkişaf etmişlər. Türkoloqların digər qismi isə bu fikirdədir ki, feilin növ şəkilçiləri tarixən sözdəyişdirici şəkilçi olmuş, daha sonralar onlarda sözdüzəldicilik qabiliyyəti meydana çıxmışdır.

¹ Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2000, s. 86.

Türkoloq alimlərin bir qismi isə növ şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə edir. Məsələn, A.N.Kononov yazır ki, növ formadüzəldici kateqoriyadır, ayrı-ayrı təsadüflərdə sözdüzəldiciliyə də xidmət edir. Sözün ilkin əsəsindən asılı olaraq, növ şəkilçiləri hərdən onlara (ilkin əsaslara) növ deyil, lüğəvi mənə da verir¹. Təhlil göstərir ki, feil növlərini əmələ gətirən şəkilçi morfemlər öz mahiyyəti etibarını ilə formadüzəldici şəkilçilərdir.

III fəslin altıncı yarımfəslə feilin şəkillərinə həsr olunub. Feilin şəkil kateqoriyası iş, hal, hərəkətin gerçək aləmə olan münasibətini bildirməyə xidmət edir. Bu kateqoriya feilin zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası ilə sıx bağlıdır. İkinci bir tərəfdən, feilin şəkil kateqoriyasında modalıq anlayışı da özünü güclü şəkildə əks etdirir.

Türk dillərində, o cümlədən də müasir Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyasına daxil olan feil şəkillərinin sayı müxtəlif miqdarda göstərilir. Belə ki, müasir özbək, tatar, türk, türkmən, qazax, qaraçay-balkar dillərində feilin 4, müasir uyğur dilində 6, müasir Azərbaycan dilində isə 6-dan 9-a qədər şəkli qeyd olunur. Eyni bir dilə aid yazılmış ayrı-ayrı qrammatikalarda belə feil şəkillərinin sayı müxtəlif göstərilir.

Bəri başdan qeyd edək ki, Azərbaycan dilində, o cümlədən də digər türk dillərində feil şəkillərinin müxtəlif kəmiyyətdə göstərilməsi obyektiv deyil, subyektiv əsasa söykənir; başqa sözlə desək, tədqiqatçıların dil faktlarına subyektiv yanaşması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilçiliyində bu cəhəti nəzərə alan Y.M.Seyidov feilin davam şəkli ilə əlaqədar yazır: “Feilin şəkil kateqoriyası feilin təsrifi fonunda reallaşdığına görə *-maq+da*, *-mək+də* əlamətli formaların bu sistemə qatılması doğru deyil².”

Biz də bu fikirdəyik ki, Azərbaycan dilində feilin davam, bacarıq və sual şəkilləri yoxdur. Fikrimizcə, feilin lazım, vacib, arzu və şərt şəkillərini əmələ gətirən şəkilçi morfemləri formadüzəldici şəkilçilər kimi səciyyələndirmək olar. Başqa sözlə desək, feilin bu şəkillərini əmələ gətirən *-ası²*, *-malı²*, *-a²*, *-sa²* şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərdir. Feilin əmr və xəbər şəkilləri bu şəkillərdən kifayət qədər fərqlənir.

Azərbaycan dilində feilin şəkillərini yaradan ayrı-ayrı formal əlamətlər müxtəlif modal mənaların meydana çıxmasını şərtləndirir. Belə ki, lazım şəklinin formal əlaməti olan *-ası²* şəkilçisi hərəkətin icrasının

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960, стр. 197.

² Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, s. 350.

lazım olduğunu, vacib şəklinin formal əlaməti olan $-malı^2$ şəkilçisi hərəkətin icrasının zəruriliyini, arzu şəklinin formal əlaməti olan $-a^2$ şəkilçisi hərəkətin icrasının arzu olunmasını ifadə edir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində feilin şəkillərini əmələ gətirən formal əlamətləri formadüzəldici şəkilçilər kimi səciyyələndirmək olar.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində sözün morfoloji tərkibindən danışarkən kök və şəkilçi terminlərindən istifadə olunması daha düzgündür. Çünki Azərbaycan dilində əsas anlayışına uyğun gələn faktik dil materialları yoxdur. Kök və əsas terminlərinin sinonim kimi işlədilməsi də qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

2. “Forma” anlayışı universal bir anlayışdır və müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. Qrammatikada forma dedikdə hər hansı bir leksemin dəyişmiş forması nəzərdə tutulur. “Sözün forması” anlayışı “sözün qrammatik forması” və “söz-forma” terminləri ilə ifadə oluna bilər.

3. Şəkilçi morfemlər təsnif olunarkən vahid prinsipdən, eyni kriteriyadan çıxış etmək şəkilçi morfemlərin düzgün təsnifini şərtləndirmiş olur. Bu baxımdan şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə ayrılması dilçilik ənənəsinə malik olduğu kimi, funksional baxımdan da düzgündür.

4. Sözdəyişdirici şəkilçilərdən formadüzəldici şəkilçiləri ayrıca qrup kimi ayırmaq onların sözdəyişdirici şəkilçi olmaq funksiyasını əlindən almır. Formadüzəldici şəkilçilər sözə yeni semantika qazandıra bilmədiklərinə görə qrammatik şəkilçilər kimi təfsir oluna bilər.

5. Müasir dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində geniş dairədə istifadə olunan *-lar*, *-lər* şəkilçisini cəmlik formasını, *-gil* şəkilçisini isə reprezentativ topluluq formasını ortaya çıxaran formadüzəldici morfeim kimi xarakterizə etmək olar.

6. Subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçilər ($-ça^2$, $-cıq^4$, $-cığaz^4$) sözün leksik mənasını dəyişmir və ona yeni məna verə bilmir. Bu tip şəkilçilər sözlər arasında qrammatik münasibətlərin ifadə olunmasında da heç bir rol oynamır. Məhz bu cəhətlərinə görə, Azərbaycan dilində subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilər kimi xarakterizə etmək olar.

7. Müasir Azərbaycan dilində $-ınki^4$ şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxan formanı sahiblik forması kimi xarakterizə etmək daha

düzgündür. Bəzi araşdırıcılar tərəfindən *-inki*⁴ morfeminin sözdüzəldici şəkilçi kimi qiymətləndirilməsi özünü doğrultmur. Müasir Azərbaycan dilində geniş istifadə dairəsinə malik *-li*⁴ şəkilçisini iki cür, yəni həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici morfeim kimi xarakterizə etmək olar. Azərbaycan dilində *-daki*² şəkilçisi ilə əmələ gələn formanı nisbət forması adlandırmaq və *-daki*² şəkilçisini formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək daha çox məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, *-sız*⁴ və *-li*⁴ şəkilçisinə iki cür yanaşmaq daha düzgündür. Belə ki, bu şəkilçilər sözün kateqorial əlamətlərini dəyişirsə, onları sözdüzəldici, dəyişmirsə, formadüzəldici şəkilçi kimi xarakterizə etmək daha məqsədəuyğundur.

8. Sifətin dərəcə şəkilçiləri bir sözdən yeni bir söz yaratmır, sadəcə, hər hansı bir sifətdə əlamət və keyfiyyətin adı dərəcəyə nisbətən az, yaxud çox olduğunu bildirir. Bu şəkilçilər yeni söz yarada bilmədiyi kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirə bilmirlər. Bu xüsusiyyətləri ilə sifətin dərəcə şəkilçiləri özlərini əsil formadüzəldici şəkilçilər kimi aparırlar.

9. Təsriflənən formalardan fərqli olaraq feilin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili isim (məsdər), feili sifət və feili bağlama formalarını əmələ gətirən şəkilçilər formadüzəldici şəkilçilərdir. Azərbaycan dilində, inkarlıq formasını əmələ gətirən *-ma*² şəkilçisi özünü sırf formadüzəldici şəkilçi kimi aparır. Feil növlərini əmələ gətirən şəkilçi morfeimlər öz mahiyyəti etibarlı ilə formadüzəldici şəkilçilərdir. Azərbaycan dilində feilin şəkillərini əmələ gətirən formal əlamətləri formadüzəldici şəkilçilər kimi səciyyələndirmək olar.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Şəkilçi morfeimlərin funksional təsnifi // AMEA-nın Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, Bakı: Səda, 2006, № 26, s. 92-96.

2. Subyektiv münasibət ifadə edən şəkilçilər formadüzəldici şəkilçilər kimi // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, 2007, № 1 (21), s. 204-208.

3. Azərbaycan dilində sözün morfoloji quruluşu // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi jurnal, Bakı Dövlət Universiteti, 2007, № 2 (56), səh. 30-34.

4. “Forma”, “sözün forması”, “sözün qrammatik forması” anlayışlarına dair. // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri.

Humanitar elmlər seriyası, ADPU nəşriyyatı, 2007, № 3, s. 3-9.

5. Azərbaycan dilində feilin məsdər və inkarlıq formaları haqqında // AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və təhsil, 2011, № 13, s. 20-28.

6. Azərbaycan dilində sahiblik forması // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2011, № 4, s. 151-157.

7. Azərbaycan dilində yoxluq forması // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, 2011, № 2, s. 176-180.

8. Felin növ şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərdən biri kimi / Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları, 2-5 may 2012, Bakı: BSU nəşriyyatı, 2012, s. 690-692.

Формообразующие суффиксы в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, цели и обязанности исследования, научная инновация, теоретико-практическое значение, методы и источники, даны сведения об апробации.

В первой главе диссертации привлечены к исследованию проблемы, связанные с морфологической структурой слова и с функциональной классификацией аффиксов-морфем в азербайджанском языке. Здесь исследованы отдельные термины, использованные при изучении морфологической структуры слова в агглютинативных языках – корень, основа, аффиксы, форма, форма слова, грамматическая форма слова, слово-форма.

Вторая часть диссертации посвящена формообразующим суффиксам имен в азербайджанском языке. Здесь рассматриваются форма множественного числа, образованная суффиксом *-lar*², репрезентивная собирательность, образованная суффиксом *-gil*, сравнение, образованное суффиксом *-daki*², притяжательная форма образованная суффиксом *-li*⁴, формы отсутствия образованные суффиксом *-siz*⁴, суффиксы (*-ça*², *-ciq*⁴, *-ciqaz*⁴) и морфемы (*-mtıl*, *-ımtıl*⁴, *-mtraq*, *-ımtraq*⁴, *-sov*, *-şın*, *-ca*²), образующие степени сравнения прилагательных, а также доказывается, что эти морфемы не словообразующие, а формообразующие.

Третья глава диссертации посвящена формообразующим суффиксам глаголов в азербайджанском языке. Здесь исследуются неспрягаемые формы глагола – неопределенная форма глагола (глагольное имя) (с суффиксом *-maq*²), причастие (с суффиксами *-an*², *-acaq*², *-miş*⁴, *-dıq*⁴, *-ar*², *-maz*², *-ası*², *-malı*²), суффиксы (*-ib*⁴, *-araq*², *-anda*², *-dıqda*⁴, *-dıqca*⁴, *-ınca*⁴, *-alı*², *-madan*², *-caq*², *-andan*², *-a*², *-arkən*²), образующие деепричастие, форма отрицания, созданная с суффиксом *-ma*², суффиксы (*-l*, *-il*⁴, *-n*, *-in*⁴, *-ş*, *-iş*⁴, *-aş*², *-dir*⁴, *-t*), образующие виды глагола (морфема *-a*²), желательной формы глагола (морфема *-sa*²), формы необходимости (морфема *-ası*²), форма обязательности (морфема *-malı*²), форма условности (морфема *-sa*²).

В заключении обобщаются мысли и мнения, высказанные в процессе исследования в отдельных главах.

Formative suffixes in the Azerbaijani language

SUMMARY

Dissertation submitted to defense consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The Introduction substantiates the choice and topicality of the topic, defines the object and subject, the aims and objectives of the research, and formulates its scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance and approbation.

In the first chapter have been drawn into investigation the problems related to the morphological structure of the word in the Azerbaijani language and functional classification of suffix morphemes. This chapter looks through the separate elements, like root, stem, suffix, figure, form, form of the word, grammatical form of the word, word-form used during the investigation of the morphological structure of words in the agglutinative languages and investigates the morphological structure of the Azerbaijani language on the basis of the latest accomplishments of the theoretical and turkological linguistics. This chapter also gives functional classification of the suffix morphemes in Azerbaijani.

The second chapter of the dissertation deals with the formative suffixes of names in Azerbaijani. It investigates the suffix *-s*, *-es* forming plurality, the suffix *-‘s* forming representative collectiveness, the suffix *-‘s* forming correlation, *-‘s* forming possession, the preposition *with* denoting presence, the preposition *without* denoting absence, as well as, the suffix *-ish* expressing subjective relation and the morpheme *-ish* which are termed as a suffix of degree of adjectives and it is proved that these suffixes are not word-forming, but formative morphemes.

The third chapter of the dissertation deals with the formative suffixes of verbs in Azerbaijani. This chapter studies the suffixes forming non-finite form of the verbs, like *to* which forms the infinitive (verbal noun), the suffixes *-ing* and *-ed* which form participle I and II, the suffix *-not* forming negation, as well as, different suffixes forming the types and voices of verbs, and the suffixes forming the mood of necessity, and condition of verbs.

The "Conclusion" summarizes the thesis findings of the researcher on the topic.

Çapa imzalanmışdır: 12.11.2012
Formatı: 60x90, 16/1, həcmi: 1.3 ç/v.
Tiraj: 100, Sifariş №12

NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

Эльбрус Али оглу Велиев

Формообразующие суффиксы в Азербайджанском языке

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

НАХЧЫВАН - 2012